

משפט ומגדר בתקופת המנדט

יעל ברוידא

אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאישה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 2010, 569 עמודים.

בשנים האחרונות רבו המחקרים על שורשיו של המשפט הישראלי בתקופת המנדט, וכן הולכת ונחשפת מעורבותן הפעילה של נשים בהקמתו ובעיצובו של היישוב היהודי בארץ ישראל. עם זאת, הקשר בין מערכת המשפט בתקופה זו לבין נשים ופעילותן לא נחקר דיו עד כה. אל תוך החלל הזה נכנס קובץ המאמרים חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאישה. הספר מאגד סיפורים הנוגעים בפנים רבים של הקשר בין נשים למשפט: יוזמות משפטיות של נשים, התפתחויות חקיקתיות הקשורות לנשים, מעורבותן של נשים במערכות שיפוטיות פורמליות ולא פורמליות, ועוד. כל אחד מן המאמרים הינו עולם ומלואו, אך גדולתו של הספר מצויה באיחודם, המגיש לקוראים ולקוראות תמונה מורכבת וניואנסית של ההיסטוריה של היישוב היהודי בארץ ישראל, של המשפט ושל נשים. תמונה מורכבת זו מערערת על דיכוטומיות מקובלות בין היסטוריה מקומית להיסטוריה גלובלית, בין פמיניזם ללאומיות ובין אקטיביזם משפטי לתפיסת נשים כנמענות של המשפט. הדיון בדיכוטומיות אלה יעמוד במרכז רשימה זו. לבסוף אציע שהשלב הבא של המחקר הקושר פמיניזם, משפט והיסטוריה, ראוי שיתמקד בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה.

אחת המגמות המעניינות שהולכות וצוברות תאוצה במחקר ההיסטורי היא ניתוח ההיסטוריה המקומית בהקשרה הגלובלי. עד השנים האחרונות עסק עיקר המחקר ההיסטורי הבינלאומי ביחסים שבין מדינות, אך כיום יותר ויותר חוקרים וחוקרות בוחנים את ההשפעות העולמיות על ההיסטוריה המקומית.¹ בכתיבה המשפטית אפשר לראות מגמה זו בפריחת

1 ראו, למשל, A. G. Hopkins, 'Introduction: Between the Universal and the Local', in: idem (ed.), *Global History: Interactions between the Universal and the Local*, London 2006, pp. 1-38

הספרות על שתלים משפטיים (legal transplants), החושפת את ההשפעות הגלובליות על המשפט המקומי בעבר ובהווה.² ספרות זו מראה שהשפעות אלה לא החלו בכפר הגלובלי של העשורים האחרונים, אלא בתקופות מוקדמות בהרבה, אף לפני תחילת 'ההרפתקאות הקולוניאליות'.³ בהקשר הישראלי, יותר ויותר חוקרים וחוקרות ממקמים את ההתרחשויות המקומיות לפני קום המדינה ואחריה בהקשרן הגלובלי, תוך השוואה לנעשה במדינות אחרות באותן תקופות והצבעה על 'יבוא' של רעיונות ומאבקים.⁴

המגמה הגלובלית במחקר ההיסטורי באה לידי ביטוי בחלק ממאמרי הספר. כך, למשל, דבורה ברנשטיין משווה בין ההסדרה המנדטורית בעניין הזנות בארץ ישראל להסדרה המנדטורית במצרים, וכן בין גישת הקהילה היהודית בארץ ישראל לזנות לבין גישת הקהילה הערבית הפלשתינית. מרגלית שילה עומדת על מאפייניו הייחודיים של המאבק המקומי לזכות בחירה לנשים בשנות העשרים, אך גם ממקמת אותו בשורה של מאבקים דומים בארצות אחרות. תמי רזי מצביעה על יבוא של פולחן הביתיות הבורגני, וכפרט השילוב בינו לבין פעילות נשית פילנתרופית ועבודה סוציאלית מארצות הברית ומאירופה, אל היישוב העירוני המתפתח בארץ ישראל. אייל כתבן ונירה ברטל מנתחים את ההתפתחות העולמית של החקיקה העוסקת במיילדות ומצביעים על השפעתה על החקיקה המנדטורית המקומית בנושא זה.

פן נוסף של הזיקה להיסטוריה המקומית-גלובלית הוא ההשפעות הקולוניאליות על המשפט המקומי בתקופת המנדט, ובהמשך על המשפט הישראלי. ליסה פישביין מנתחת את התחזקותם של בתי הדין הרבניים בתקופת המנדט וטוענת ששליטתם ותחולת הדין האישי בנושאים הקשורים למשפחה הפכו למוכנות מאליהן לאחר קום המדינה לא רק בשל הסכמות בין הפלגים החילוניים והרתיים בישראל (מה שכונה הסכם ה'סטטוס קוו'), אלא בעיקר בזכות הסמכויות השיפוטיות הנרחבות שהעניקו שלטונות המנדט לבתי הדין הרבניים. סמכויות אלה נועדו, לפי פישביין, להשיג שקט משפטי מצד האוכלוסייה היהודית: תמורת הסמכות השיפוטית השליטו המוסדות הדתיים סדר באוכלוסייה היהודית. זוהי שיטה של 'שליטה עקיפה', ופישביין מצביעה על התפתחותה בקולוניות בריטיות אחרות טרם יובאה לארץ ישראל. אלה ששילמו את מחיר השליטה העקיפה היו בעיקר הנשים שהופלו במידה בבתי הדין הרבניים ותחת שליטת הדין הדתי. בדומה, אסף לחובסקי מנתח את התפתחות החוקים שנועדו להגן על ילדות מפני עבדות ונישואי בוסר, וחושף את השיקולים הקולוניאליים שעמדו מאחורי חוקים אלה: קיבוע התדמית הנאורה של השלטונות הבריטיים הן בעיני הנתינים והן בעיני אזרחי בריטניה והמוסדות המדיניים הבריטיים. אפשר לראות, אם כן,

Michele Graziadei, 'Legal Transplants and the Frontiers of Legal Knowledge', *Theoretical Inquiries in Law*, Vol. 10 (2009), pp. 723-743 2

James Q. Whitman, 'Western Legal Imperialism: Thinking About the Deep Historical Roots', *Theoretical Inquiries in Law*, Vol. 10 (2009), pp. 305-332 3

על יבוא מאבקים פמיניסטיים לישראל ראו, ליאורה בילסקי, 'יבוא תרבותי: המקרה של הפמיניזם בישראל', *עיוני משפט*, כרך כה (2002), עמ' 523-575. 4

שההשפעה הקולוניאלית מורכבת. היא טומנת בחובה יבוא של חקיקה מאזורים אחרים שבהם שלטה האימפריה לצד אינטראקציה בין שלטונות המנדט לבין ארגונים מקומיים, כפי שמנתח עמיחי רדזינר במאמרו על עיצובו של איסור הביגמיה. כמו כן היא חושפת מגוון רחב של שיקולים קולוניאליים, החל בהשגת 'שקט תעשייתי' בקרב האוכלוסייה המקומית, דרך שיפור תרמית הכובש הבריטי וכלה בשמירה על הסדר ועל המוסר (כפי שמראים דבורה ברנשטיין בהקשר של הזנות, ואייל כתבן ונירה ברטל בהקשר של פקודת המיילדות).

התפתחות נוספת במחקר ההיסטורי שבאה לידי ביטוי בספר חוקה אחת ומשפט אחד (כמו גם בכרך שבו מתפרסמת ביקורת זו) היא שחיקתה של הדיכוטומיה בין פמיניזם ללאומיות. התפיסה המסורתית היא של מתח אינהרנטי בין השגת יעדים לאומיים להשגת יעדים פמיניסטיים.⁵ לפי תפיסה זו, על הנשים מוטל 'לבחור צד', כאשר לרוב בתקופות של מאבקים לאומיים ושל בניין אומה האפשרות הריאלית היחידה שניצבת בפני נשים היא לזנוח את המאבק הפמיניסטי לטובת הלאום. קונפליקט נוסף הנגזר מתוך התפיסה הדיכוטומית בין פמיניזם ללאומיות הוא בין פמיניזם לאמהות, זאת בשל מרכזיותו של התפקיד האמהי של הנשים כמעט בכל פרויקט לאומי.⁶ אלא שיותר ויותר מחקרים מצביעים דווקא על יחסים מורכבים ואף חפיפה בין מטרות לאומיות למטרות פמיניסטיות.

כך, למשל, מצביעה יפה ברלוביץ במאמרה על נחמה פוחצ'בסקי על תפיסת השוויון המגדרי כחלק אינהרנטי מהמעל הציוני הלאומי. במאמרה של מימי אייזנשטדט על מאבקה של התאחדות נשים עבריות לכינון תפקיד 'אם המשפחה' אפשר למצוא פנים נוספים של חפיפה בין פמיניזם ללאומיות. ראשית, אייזנשטדט מצביעה על חולשתם היחסית של מוסדות מדינתיים מרכזיים בעת תהליך של בינוי אומה, מה שמאפשר לנשים ולארגוני נשים להשתלב בהם ביתר קלות, להשפיע במידה ניכרת על עיצובם ולקדם במסגרתם את זכויות הנשים. שנית, לעומת תפיסת הקונפליקט בין פמיניזם לאמהות, מראה אייזנשטדט שדווקא תפיסת האמהות כתפקיד לאומי חשוב של נשים סייעה להן להשיג זכויות חברתיות ואף שוויוניות בחלק מן המקרים, ולא שימשה רק אמצעי להשאתן בשולי הפוליטיקה. אייזנשטדט אמנם מתמקדת במרכזיותה של האמהות בפעילותה של ההתאחדות, אבל מראה שכדי להגשים את התפקיד האמהי שאפה ההתאחדות לעצמאות ולביטחון של נשים בתחומים רבים: כלכלי, אזרחי ואישי. לעומתה, מאמרה של מרגלית שילה על המאבק למען זכות בחירה מתמקד רובו ככולו באג'נדה הפמיניסטית של ההתאחדות, וכך נחשפת בפנינו תנועת נשים שבסדר יומה המורכב אין בהכרח התנגשות בין אמהות ללאומיות ולפמיניזם.

יחסים מורכבים בין זהויות לאומיות ופמיניסטיות תוך מציאת איזון ושילוב ביניהן אפשר למצוא לא רק ברמה התנועתית והמפלגתית, אלא גם ברמה האישית. אייל כתבן

5 Frances S. Hasso, 'The "Women's Front": Nationalism, Feminism, and Modernity in Palestine', *Gender and Society*, Vol. 12, No. 4 (1998), pp. 441-465; Yael Yishai, *Between the Flag and the Banner*, New York 1997 (להלן: ישי, בין הדגל).

6 Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation*, London 1997, pp. 26-38

ורות הלפרין-קדרי, במאמרם על מאבקה של רוזה גינוסר לאפשר לנשים לעסוק בעריכת דין בארץ ישראל, מנתחים את הדינמיקה שבין זהותה הלאומית לבין זהותה הפמיניסטית של גינוסר. בעוד גינוסר קיבלה על עצמה בסופו של דבר את הזהות הפמיניסטית, צבי טריגר מראה שגולדה מאיר עמדה בסירובה לעשות כן, בין היתר משום שהייתה נאמנה לחלוקה הדיכוטומית בין השגת מטרות לאומיות לבין קידום זכויות נשים. אלא שלמרות סירוב זה, והגם שהתנגדותה של מאיר לתנועה הפמיניסטית הייתה מפורסמת ונותרה חקוקה בזיכרון הישראלי הקולקטיבי, טריגר מראה שלצד נאמנותה לסדר היום הלאומי והמפלגתי, היא פעלה רבות לקידום מעמדן החברתי והפוליטי של נשים. יתר על כן, ממאמרו של טריגר עולה הרושם שבדרך כלל היחס בין מטרות פמיניסטיות למטרות לאומיות עוצב כדיכוטומיה במטרה לדכא שאיפות פמיניסטיות.

מורכבות נוספת הנחשפת ככל שרבים המחקרים ההיסטוריים על נשים ומשפט היא בין תפיסתן המסורתית של נשים כנמענות פסיביות של המשפט לבין תפיסתן כסוכנות אקטיביות (agents) של המשפט ושל רפורמות משפטיות. הספר חוקה אחת ומשפט אחד משתלב במגמה זו. אחת הסוכנות הבולטות והמעניינות של המשפט היא נחמה פוחצ'בסקי, גיבורת מאמרה של יפה ברלוביץ. לפוחצ'בסקי לא הייתה השכלה משפטית, אך היא הקימה 'בית משפט של אישה אחת', גישרה בין בני זוג מסוכסכים, ייצגה נשים בבית הדין הרבני ועוד. סוכנות משפטיות נוספות אפשר למצוא במאמרו של עמיחי רדזינר, שמצביע על מעורבותה של התאחדות נשים עבריות במאבק על איסור הביגמיה, שנועד להגן על מעמדן המשפחתי והחברתי של נשים, ועל שיתוף הפעולה המרתק בין ההתאחדות לבין הרבנות הראשית ששאפה מסיבותיה היא למנוע נישואים ביגמיים. אל מול מקרים אלה מתוארות הנשים במאמרה של ליסה פישביין על בתי הדין הרבניים כנמענות בלבד. פישביין מתארת את הכפפתן של הנשים לשליטתם של בתי הדין בכל הקשור לנישואין, גירושין וענייני משפחה כברית בין בתי הדין לבין שלטונות המנדט, ללא מעורבות אקטיבית כלשהי של נשים או של ארגוני נשים.

בחלק גדול ממאמרי הספר אפשר למצוא סוכנות ונמענות של המשפט אלה לצד אלה. כך, למשל, מספרת מימי אייזנשטרט הן על נשים שהיו נמענות פסיביות של המשפט האזרחי והדתי, והן על נשים שנאבקו למען שינויים חקיקתיים. לעתים אף אפשר למצוא את הדואליות הזו בדמות אחת. כזו הייתה רוזה גינוסר, נמענת של החוק שאסר עליה לעסוק במקצועה, אך גם סוכנת פעילה שנאבקה והצליחה לשנותו. מורכבות מעניינת נוספת אפשר למצוא במאמרה של איריס אגמון על בתי הדין השרעיים. אגמון מתארת מערכת לגלית פטריארכלית נוקשה שאף בתוכה נשים השמיעו את קולן לצד היותן נמענות מובהקות של המשפט, ופנו ביוזמתן לבתי הדין כדי להימלט מגורל של חיי עוני וכפיפות בלתי נסבלת לגברים.

אלא שבציר המורכב שבין סוכנות לנמענות נדמה שהעורכות והעורך של הספר מיהרו לחלק את המאמרים ואת המקרים באופן דיכוטומי למדי. זה ניכר, למשל, בהקדשת חטיבה נפרדת – החטיבה הרביעית של הספר – לתיאור 'הקשרים שונים, שבהם הופעל המשפט

על נשים (כנמענות).⁷ זאת בעת שכפי שראינו גם מאמרים בחלקים אחרים עסקו בהסדרה משפטית של חיי הנשים, היינו עסקו בנשים כנמענות. נוסף על כך, בשלושה מארבעת המאמרים בחטיבה זו אפשר לאתר דווקא נשים אקטיביות. בנייתן של אספן לחובסקי את ההסדרה המנדטורית של חיי ילדות ועבודת נשים נשזרים מאבקה של התאחדות נשים לשיווי זכויות ופעילותה של מרגרט ניקסון, המפקחת הבריטית על הרווחה. דבורה ברנשטיין מתמקדת במאמצי השלטון המנדטורי למגר את הזנות, אך מתארת גם התנגדות של נשים לניסיונות הגבריים – בריטיים, יהודיים וערביים – להכפיף אותן ואת מיניותן לכללי משפט ומוסר. בדומה, אייל כתבן ונירה ברטל מתארים את התפתחות פקודת המיילדות ללא מעורבות אקטיבית של הנשים שהיו הנמענות של הפקודה, וללא התארגנות שאפיינה התפתחות חקיקתיות בתחומים פרופסיונליים אחרים. אך במקביל הם מצביעים על השפעתן של נשי הרסה על עיצוב מקצוע המיילדות בארץ ישראל, שהשפיע בהמשך על עיצוב הפקודה עצמה. במאמר אחד בלבד בחטיבה זו – מאמרם של רקפת זלשיק ונדב דוידוביץ' על 'נשים, משפט ובריאות נפש' – מוצגות הנשים כנמענות בלבד. אך גם במקרה זה אפשר וראוי היה לשלב נשים שהיו סוכנות אקטיביות. המאמר סוקר ומנתח את ההסדרה המשפטית בנוגע לנשים חולות נפש בכלל ונשים חולות נפש עברייניות בפרט. באופן ברור מאוד מוצגים הגופים הממשלתיים, המשפטיים והרפואיים כסוכנים גבריים אקטיביים ששלטו בנשים פסיביות – מסכנות ומסוכנות. לעומת זאת, נעדרות מהמאמר דמויותיהן של נשים אקטיביות. כך, למשל, מהחלק המתאר את התפתחות מוסדות האשפוז לבריאות הנפש בארץ ישראל, נפקדת דמותה של דבורה כהנוביץ', שבסוף שנות העשרים ובשנות השלושים של המאה העשרים טיפלה בפגועות נפש, הקימה את האגודה לעזרה לחולי רוח והייתה ממייסדות בית החולים לחולי נפש בכני ברק שלימים הועבר לבת ים והפך לבית החולים אברבנאל. לבסוף, ראוי לשים לב לדיכוי נוספת בין סוכנות לנמענות, העולה מבין דפי הספר ומציבה נשים ממוצא מערבי אל מול נשים ממוצא מזרחי ונשים ערביות. בעוד ברוב המאמרים סוכנות המשפט הן נשים אמריקניות ואירופיות, משכילות ומובילות מאבקים חברתיים למען הבטחת זכויותיהן של נשים (כאלה הן רוזה גינוסר, ד"ר הלנה כגן, נחמה פוחצ'בסקי, ד"ר רוזה ולט-שטראוס ועוד), מתוארות רוב הנשים המזרחיות והערביות כנחשלות, כפסיביות וכנמענות של המשפט. יוצאות דופן במידה מסוימת הן נשים ערביות מעטות במאמרה של איריס אגמון, וכן אזכור קצר של פמיניסטיות ערביות שחברו לפמיניסטיות יהודיות לקידום הגבלת גיל הנישואין במאמרו של אספן לחובסקי.

הדיכוי מביא בין מזרח למערב ובין פסיביות לאקטיביות מוכרת היטב בספרות ההיסטורית על תולדות היישוב היהודי ומדינת ישראל,⁸ וסביר להניח שהתיאור ההיררכי המוצג בספר משקף במידה רבה את המציאות. אך בעיקר סביר מאוד להניח שזו אינה התמונה המלאה.

7 'מבוא', חוקה אחת ומשפט אחד, עמ' 13.

8 ראו, למשל, דפנה הירש, "באנו הנה להביא את המערב": השיח ההיגייני בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, זמנים, חוב' 78 (2002), עמ' 107-120.

נדמה שבספר שמציג את המציאות המשפטית של נשים כמורכבת ורב ממדית, כדאי היה להתייחס בחשדנות לתפיסה הפשטנית והדיכוטומית. לכל הפחות ראוי היה לתת את הדעת על כך בעת הצגת הספר, מאמריו וחטיבותיו במבוא. בהקשר זה יש לקוות שההיסטוריוגרפיה של נשים מזרחיות וערביות, ובפרט של מעורבותן במשפט, תהיה דומה לזו של נשים אשכנזיות: מהשתקה מוחלטת של ההיסטוריה שלהן לחשיפת דיכוין כנמענות של המשפט, ולבסוף לחשיפת תרומתן האקטיבית בהובלת מאבקים משפטיים.⁹

לקראת סיום אבקש להתייחס לתחימת הספר לתקופת המנדט בלבד, כמעט ללא התייחסות לפעילות פמיניסטית משפטית לאחר קום המדינה. מבחינה מתודולוגית מובן שיש לתחום את תקופת המחקר, הגם שיש המערערים על החלוקה לתקופות הרואה במועד הקמת המדינה קו חיתוך חד.¹⁰ לדעתי, הבעיה המרכזית בתחימת המחקר על ההשקה בין היסטוריה למשפט ולנשים לתקופת המנדט בלבד היא שתחימה זו מתבססת על הדעה המקובלת שלפיה עם קום המדינה, ועד ראשית שנות השבעים, זנחו הנשים וארגוני הנשים את סדר היום הפמיניסטי, הפוליטי והמשפטי, והתמקדו בפעילות פילנתרופית ותו לא – ותורמת לקיבועה.¹¹ בעשור האחרון רבו המחקרים על האקטיביזם הפמיניסטי בתקופת המנדט (ספר זה מצטרף אליהם), אך נדמה כי בתוך, בין 1948 לבין שנות השבעים, ישנו 'חור'.

דפנה ברק־ארזי כותבת במאמר החותם את הספר שיש לראות את ההיסטוריה של המשפט הישראלי כמתחילה כבר בתקופת המנדט ועוד קודם לכן, ולא עם קום המדינה. אכן, העובדה שההתפתחויות המשפטיות בתקופת המנדט הן היסודות של המשפט הישראלי לאחר קום המדינה היא מוכרת וכמעט שאין עליה עוררין. לעומת זאת, עדיין לא ידוע שגם הפעילות הפמיניסטית בכלל והפעילות המשפטית הפמיניסטית בפרט בתקופת המנדט היו בסיס להמשך פעילות זו גם לאחר קום המדינה. לכן, בניגוד לברק־ארזי, שמתמקדת בהבדלים שבין תקופת המנדט לבין העשורים הראשונים והמעצבים של המדינה, אני מבקשת להפנות את הזרקור דווקא להמשכיות שבין שתי תקופות אלה. אין המדובר רק במבנה המערכת השיפוטית שנשמר במעבר ממנדט למדינה, או בחוקים מנדטוריים שאומצו על ידי המחוקק הישראלי (חלקם נדונו בספר), אלא גם בפעילות פמיניסטית.

דוגמה מובהקת להמשכיות זו הן הלשכות המשפטיות שהפעילה התאחדות נשים עבריות בתקופת המנדט ושהמשיכו לפעול גם לאחר קום המדינה, תחילה באופן עצמאי, והחל בשנת 1950 בשיתוף פעולה עם ארגון ויצ"ו.¹² הלשכות המשיכו לסייע לנשים בפתרון סכסוכים

9 לדיון כללי בהיסטוריוגרפיה של נשים מזרחיות ראו, פנינה מוצפי־האלר, 'אשכנזיה שנשבתה: קוים לקראת היסטוריוגרפיה ביקורתית פמיניסטית בישראל', בתוך: טובה כהן ושאל רגב (עורכים), **אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח**, רמת גן 2005, עמ' 267–281.

10 אסף לחובסקי, 'בין "מנדט" ל"מדינה": על חלוקת ההיסטוריה של המשפט הישראלי לתקופות', **משפטים**, כרך כט (תשנ"ט), עמ' 689–721.

11 ראו, למשל, חנה ספרן, **לא רוצות להיות נחמדות**, חיפה 2006; נויה רימלט, **הפמיניזם המשפטי מתיאוריה למעשה: המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית**, חיפה 2010; ישי, **בין הרגל**.

12 עפרה גרינברג וחנה הרצוג, ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה: תרומתה של ויצ"ו לחברה

בתוך המשפחה וביוצוגן בפני בתי הדין הרבניים, וכן סיפקו כר פורה לאיסוף מידע על מצבן של נשים בחברה ובמשפחה, מידע ששימש בסיס ליוזמות תחקיריות שנבעו מהיכרות בלתי אמצעית עם הקשיים העומדים בפני נשים בהיעדר הבטחת זכויותיהן באמצעות חקיקה. דוגמה נוספת להמשכיות הפמיניסטית מצויה בפיתוח מדיניות הרווחה הישראלית. הספרות על מדינת הרווחה הישראלית זנחה עד כה את חלקם של ארגוני הנשים במאבקים למען חקיקת רווחה לאחר קום המדינה. מאבקים אחדים הצליחו, כמו למשל חוק המזונות (הבטחת תשלום) שיוזמה וקידמה ויצ"ו,¹³ חוק שכר שווה לעובדת ולעובדת שיוזמו וקידמו מועצת הפועלות ועוד, ואילו אחרים נכשלו, כמו למשל הניסיון של ויצ"ו להבטיח קצבת זיקנה לנשים העובדות במשק ביתן בעת חקיקת חוק ביטוח לאומי בראשית שנות החמישים. מאבקים אלה, כפי שאפשר להסיק מהמאמרים המקובצים בספר, הם המשך ישיר של מאבקי הנשים בתקופת המנדט להבטחת זכויותיהן של עקרות הבית, דאגה לרווחתן של אמהות גרושות, וכן הלאה. בהקשר זה מעניינת גם הטמעת הרעיון של שילוב שירותים משפטיים עם שירותי רווחה, שהחלה בתקופת המנדט, כפי שעולה ממאמריהן של יפה ברלוביץ ומימי אייזנשטדט, והמשיכה בפעילותם המשפטית של ארגוני הנשים לאחר קום המדינה ובפרט בלשכות המשפטיות. תפיסה משולבת זו אומצה בידי המדינה בשלבים מאוחרים יותר. המשכיות מעניינת אפשר למצוא גם במישור האישי. אייל כתבן ורות הלפרין-קדרי מתארים את השינוי שעברה רוזה גינוסר בדרך לאימוץ זהות אקטיביסטית פמיניסטית. כפי שציינו הכותבים, הפירות של שינוי זה ניכרו בין היתר בפעילותה במסגרת ויצ"ו גם לאחר קום המדינה. בספטמבר 1948 הופיעה גינוסר בפני המזכירות הארצית של מועצת ארגוני הנשים בישראל, יחד עם עורכת הדין מניה שטרקמן, ותבעה מהמועצה לקדם רפורמה חקיקתית בדיני האישות ובסמכות השיפוט בענייני משפחה, כך שלא תינתן עוד סמכות בלעדית לבתי הדין הדתיים ולא תהיה עוד תחולה בלעדית של הדין הדתי. השתיים אף חיברו, בעקבות פגישה זו, מסמך שמפרט את הצעותיהן לחקיקה אלטרנטיבית, ובפרט מציע שסמכות השיפוט תינתן לבתי הדין הדתיים רק במקרים שבהם שני הצדדים מסכימים להישפט בפני ערכאות דתיות ולפי הדין הדתי. בדצמבר 1953, לאחר שנתקבל בכנסת חוק שיפוט בתי דין רבניים, כתבה גינוסר ביקורת נוקבת.¹⁴ הביקורת לא נמתחה על החוק עצמו (לדבריה לא היה בו כל שינוי לעומת המצב הקיים בתקופת המנדט ועם קום המדינה עד חקיקת החוק), אלא על הקואליציה הסוציאליסטית-ליברלית החילונית שתמכה בשימור המצב הקיים, שבאופן ברור ומובהק מפלה לרעה נשים.

ישראלית, תל-אביב 1978, עמ' 111-112. מועצת הפועלות (שבשנות השבעים הפכה לנעמ"ת) הקימה אף היא לשכות משפטיות בשנת 1967, לאחר מלחמת ששת הימים. ישי, בין הדגל, עמ' 67.

13 ענת הרבסט, "זוהי הגנה של המדינה על האישה ועל הילדים": חוק המזונות (הבטחת תשלום), התשל"ב-1972, בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), באר שבע 2011, עמ' 651-681.

14 Rosa Ginossar, 1.12.1953, הארכיון הציוני המרכזי, F49/1349.

לבסוף, אפשר למצוא המשכיות בין תקופת המנדט לעשורים הראשונים לאחר קום המדינה, בתפיסת השוויון ובשאיפה של ארגוני הנשים להשגתו. הדעה הרווחת בספרות הפמיניסטית היא שבעשורים שבין הקמת המדינה לשנות השבעים ארגוני הנשים בישראל (כמו גם אנשי משפט ופוליטיקה) היו שבוים ב'מיתוס השוויון', היינו בתפיסה שהשוויון בין נשים לגברים הושג ואין עוד צורך להיאבק למענו.¹⁵ לעומת זאת, עיון בפרוטוקולים הפנימיים של ארגוני הנשים ובתכתובת ביניהם לבין פוליטיקאים ומחוקקים בעשורים אלה מגלה מודעות חריפה להיעדר השוויון ודרישה תקיפה מצד הארגונים להשיגו. אפשר, אם כן, לומר שמחקר מקיף ומעמיק על תקופה זו עשוי לחשוף את 'מיתוס השוויון' כמיתוס בפני עצמו.

הספר חוקה אחת ומשפט אחד הוא ספר חשוב ופורץ דרך. הוא קושר בצורה מרתקת בין ההיסטוריה של המשפט הישראלי להיסטוריה של הפמיניזם הישראלי, וחושף תמונה מורכבת ומעניינת של המעורבות של נשים ברפורמות משפטיות בד בבד עם ניתוח יסודות והתפתחות החקיקה החלה על נשים. הוא מצביע על הקשר הרב ממדי והמעניין בין פמיניזם ללאומיות ולאמהות, ומנתח התפתחויות מקומיות תוך זיקה להקשרים העולמיים שבהן הן התרחשו. בכוחו לשמש תשתית רחבה ומצוינת להמשך המחקר על אקטיביזם פמיניסטי משפטי במדינת ישראל. רוזה גינוסר כתבה: 'אני באה לכן לידי מסקנה שהחוקים בארצנו צריכים להתפתח באותו הכוון שהתחלתו היתה בזמן שלטון המנדט'. בפרפרזה על דבריה אני סבורה שהמחקר ההיסטורי על פמיניזם משפטי בישראל צריך להתפתח בכיוון שהחל בספר חוקה אחת ומשפט אחד. עד כה המחקר ההיסטורי על נשים במשפט הישראלי בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה התמקד בהן כנמענות בלבד (או כמעט בלבד), נשען על הדיכוטומיה המקובלת בין פמיניזם ללאומיות (ואמהות כתפקיד הלאומי של נשים), וסבר שנשים הקריבו את זכויותיהן על מזבח הקמת המדינה.¹⁶ הגיעה העת לחשוף את המורכבות של הפמיניזם המשפטי הישראלי גם בעשורים אלה, כפי שנחשפה לגבי תקופת המנדט בספר זה.

15 ראו, Pnina Lahav, 'The Status of Women in Israel: Myth and Reality', *American Journal of Comparative Law*, Vol. 22 (1974), pp. 107-129; חנה הרצוג, 'נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים', בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), *מין מגדר פוליטיקה*, תל-אביב 1991, עמ' 307-355; שולמית אלוני, *נשים כבני אדם*, ירושלים 1976; Barbara Swirski and Marilyn P. Safir (eds.), *Calling The Equality Bluff*, New York 1991; דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), *נשים במלכוד*, תל-אביב 1982.

16 ראו, למשל, ישי, *בין הדגל*; ניצה ברקוביץ, 'אזרחות ואמהות: מעמדן של הנשים בישראל', בתוך: יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), *ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?*, ירושלים 2001, עמ' 206-243. יוצאות דופן הן פנינה להב, 'כשהפליאטיב רק מקלקל', *זמנים*, חוב' 46-47 (1993), עמ' 149-159; אורית רוזין, 'המאבק על ה"צנע": עקרות הבית והממשלה', *ישראל*, חוב' 1 (2002), עמ' 81-118.